

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ «ԼՈՒԱՐՈՒՓ» ԲԱՌԸ

ՏԵԼԷՄԵՍԱ ՎԷՊԻՆ ՄԷՋ

M. Canard ուսումնասիրություններն մը գրած է Տելհեմմա (Delhemma) վէպին վրայ (տե՛ս Byzantion, Հատ. Ժ., Պրակ Ա., 1935, էջ 284-300)։ Մեր վերնագրին լուսարանու թեան համար անհյատիշտաբար ստիպուած ենք քանի մը ծանօթագրություններ քաղել նոյն ուսումնասիրությունէն և ապա բացատրել մեր վերնագրին իմաստը, ըստ այն ձեռնհաս հեղինակին՝ որ պահած է Տեղ-հեմմա վէպին մէջ հայերէն «բուստուր» բառին բացատրությունը։ Արաբ-բիւզանդական պատերազմները շարունակուած են գրիթէ երեք դարեր, է. դարու վախճանէն մինչև Ժ. դարու վերջը։ Այս պատերազմներու մէջ ներկայութիւն կ'ունենային կայսրը կամ նշանաւոր զօրապետ մը. խալիֆան կամ անոր որդին։ Որքան կը մօտենային Ժ. դար, բազդին անկը կը դառնար ինպատարիւզագոյն։ Այս պարագան պատճառ եղած էր Արաբներու զանապակի Պաղիկեաններու ակարացումով, որուն հետեանքով Արաբները պաշտպանողական վիճակ ունէին։ Բիւզանդացիք մինչև եփրատ յառաջացան յաղթական զնացքով, և հոն հաստատուեցան մինչև Սելճուքներու գալուստը։

Արաբներու մօտ, այս երկար պայքարը ձեռնուղ տուած է մասնաւոր դիւցազներու գլուխեան մը, արձակ մեծ վիպասանութիւն որ կը կոչուէ «Խալաֆու» պայքարողներուն մայր՝ էմիրա Տաթ էլ Հիմմայի, իր որդւոյն էմիր Ապտ էլ Վահապի, էմիր Ապու Մուհամմէտ էլ Պաթթափի, Օգպայի և Շուս-մարաիի կեանքը»։ Ան իր արիւղոս կը կրէ, Արաբներու, Օմմայեանց և Ապպասեանց խալիֆաներու մեծ պատմութիւնը։ Այս վէպը եղիպտոսի մէջ համարէն կը կոչուի Տելհեմմա, գրեցադուստի Տաթ էլ Հիմմայի (քաջասիրտ կինը) անուան ժողովրդային ձևը։ Ասիկա վիպական երկար գործ մըն է, հիմնուած զանազան զրոյցներու և

քանի մը ոտոյգ պատմական տարրամ ծանօթութիւններու վրայ(*)։ Վէպը 863ին Արաբ-բիւզանդական պատերազմներուն մեծ պարտութեան մը թուականը կը յիշէ, ու իր ամբողջութեան մէջ կը ներկայացնէ առաւել կամ նուազ զուտ գէպքերու ցուրը աւելի ուշ տարածուելով մինչև իսլամացեալ թուականը, և թերեւ աւելի հեռուն։

Տելհեմմայի վէպը կը բաղկանայ երկու մասերէ, մին համեմատաբար համառօտ, տեսակ մը ներածութիւն է, միւսը աւելի երկար և կը հաստատէ բուն վէպը, Առաջինին մէջ ներկայացուած է Օմմայեանց թուականը։ Վիպասանը կը պատմէ կեանքը էմիր Գիւպպիթ Շահապի որ այլոց հետ արշաւանքներ կատարած է մինչև Կ. Պոլիս։ Ներկորդին մէջ կը պատմուի Ապպասեանց թուականը։

Ուսումնասիրող յօդուածագիրը վէպին զլիսաւոր նկարագիրը տալէ վերջ, նոյնին բովանդակութեան համառօտութիւնը կը պարզէ Արաբ-բիւզանդական պատերազմի գլխաւոր դրուագներով։

Ներկորդ մասին մէջ, Ապպասեանները կը յիշատակէ թուելով մինչև Հարուն էլ Բաշիտ առաջին խալիֆաները, յաջորդաբար կը նկարագրէ խալիֆաներ՝ Հարուն էլ Բաշիտ, Մամուն, Մոթասիմ, Վաթիք, և ապա վէպին եզրակացութիւնը։ Յօդուածագիրը գիտունը կը յարէ թէ այս վէպին մէջ կը գտնուի զանգուած մը տուիքներու և իրողութեանց, յատուկ անուններու և ֆոն-լորական նիւթերու՝ զանազան հորիզոններէ բարդուած և չփոթուած են և յաճախ դժուար է անոնց յստակութիւնը։ Այս պարագան դիւցազներգութեանց յատուկ է։ Սակայն հոս, կարելի է հակիլ հաստատուն հիման մը վրայ յառաջդիմօրէն վէպը հիմնուած է, ինչպէս որ այժմ կը գտնուի, և որ բուն Արաբ-բիւզանդական պատերազմի բազմաթիւ դրուագներով հաստատուած է։ Այս դրուագներն են որ իրենց լայն գիծերուն և իրենց զլիսաւոր մանրամասնութիւններուն մէջ մեկնաբանութիւնը յարաբերաբար աւելի դիւրին պիտի ըլլայ։

M. Canard յետագայ յօդուածի մը մէջ հակիրճ կերպով պիտի փորձէ գայն։

(*) Վէպը կը բաղկանայ, 1900ի Գահրիբի տպագրութեան մէջ, 60թի հատորներէ, 5084 էջերով։

Այժմ բացատրենք հայերէն աշուարտութիւնը բացատրութիւնը. ինչպէս վերնագրէն յայտնի է, աշուարտութիւնը բացատրութիւնը է Տիւղէմի վէպին մէջ. և վերջապէս քաղաք է Արար-բիւզանդական պատերազմներուն տոթիւ, որ յաղթական արարական բանակները կը կոտորէին բիւզանդացի զինուորները:

Մենք աշուարտութիւնը բացատրութիւնը քաղաք էնք Ֆրանսիայի «Byzantion» էն, որ բիւզանդական ուսումնասիրութեանց միջազգային Հանգէս մէջ է, և կը հրատարակուի Պրոքսէլի մէջ. այս Հանգէսը հիմարուհի է 1924ին և մինչև հիմակ կը շարունակուի. հիմարութիւնն են Բրոքս. Հենրի կրէկօսը և Բօքս Կրէնտօր, այս հիմարութիւնը կարգացած է Պրոքսիլիական և Յունական կառավարութեանց եւ Պրոքսիլիական Համալսարանի քաղաքութեամբ: Այս Հանգէսը կը հրատարակուի տարին երկու անգամ, Ապրիլին և Հոկտեմբերին, կուտայ 800 էջոց Հատոր մը, բազմաթիւ պատկերներով: Այս Հանգէսին վարչութիւնը անցնալ տարի Սոփիայի մէջ ունեցաւ միջազգային Համաժողով մը բիւզանդական ուսմանց համար և յառաջիկային ալ մտադիր է դարձեալ ունենալ Համաժողով մը Ռափէնայի և Հռոմի մէջ: Այս Հանգէսին կը մասնակցին համաբաւոր բիւզանդագէտներ, որոնց մէջ է քաղաքագէտ և բազմահմուտ Ալէք. Բրոքս. Ն. Ադոնց, բիւզանդագէտը որուն հայագիտական արժեքաւոր յօդուածները մեծապէս գնահատուած են ընթերցողներէն(*): Այս Հանգէսի մասին իմ ծանօթութիւնս երկարակիս անոր օգտակարութիւնը նկատի առնելով եւ միւս կողմէն մերագնէից ուշագործեան յանձնելու համար զայն:

Այժմ պիտի տանք «շուարտութիւն» բացատրութիւնը զոր պիտի քաղենք Բրոքս. Հենրի կրէկօսի յօդուածէն («Byzantion» Հատոր. Ժ. (1935), Պրակ Զ., էջ 665-67):

Արար-բիւզանդական պատերազմներուն մէջ Հայոց զօրին կարեւորութիւնը պէտք է չափազանցել, Հայ և Հայախօս

տարրը բիւզանդական բանակին մէջ գերակշիռ եղած է, Թ. դարէն մինչև Խաչակիրները. Դիպլոմաժով չէ որ Թուրքերը բիւզանդական կայսրը, և կայսրը ներկայացնող թուրք վերին զօրապետները թագփոր կոչուած են. և բնաւ ըստ դիպաց չէ որ Խաչակիրները միևնոյն բառով կոչուած են բիւզանդական զինուորները որոնց հրամանատարն էր Տատրիքիսը: Այս բառին միջազգային ժողովրդականութիւնը, նման կայսր բառին, կ'ապացուցանէ թէ «Բիւզանդական» զինուորները հայերէն կը խօսէին. վառն դի անոցու է թագփոր բառը ուրիշ բառի մը հետ փոխառել, որովհետև այս երկու վանկերը ճիշդօրէն և պարզապէս հայերէն թագաւոր բառը յառաջ կը բերեն:

Մենք կը հանդիպինք Տիւղէմի արական ժողովրդային գրքին մէջ բիւզանդական զինուորներու լեզուին վերաբերող բառի մը, և որ չի կրնար բացատրուիլ ո՛չ յունարէնով, ո՛չ արաբերէնով, ո՛չ Թուրքերէնով, ո՛չ ասորերէնով. ապահովաբար այս բառը մը միայն հայերէնով է որ կը բացատրուի:

M. Canard կուտայ Թագմանութիւնը ասպետական նշանաւոր վէպին քանի մը հատուածներու զօր միևնոյն բնագրին մէջ ճիշտ կը հանդիպի lwrk (لورك) «շուարտութիւն» Ահա հոս կը գտնենք Delhemah Վէպին մէջ նոյն բառին յիշատակուած տեղերը, զէպերուն համառօտութեամբ:

Թ. 76, 8. Ապուլ-Վահանգ և Պաթթալ կը յարձակին Կ. Պոլսի մէջ մասին վրայ. պատերազմը կը տեւէ երեք օր. օշոր-բորգ օրը, Յոյները կ'աղաղակեն լուարտ, լուարտ, այսինքն շնորհք, շնորհք (էլ-աման, էլ-աման). այն ժամանակ էմիրը հրամայեց կոտորածը դադարեցնել:

Թ. 6, 7. Դրաւուհի Կ. Պոլսի. էմիր Էօմէր Ուպտա Սլլահ Սիւլէմներու և Քիւլապներու պարագլուխ կը յառաջանայ և կը կոտորէ քրիստոնեաները. «Եւ Յոյները նոյն օրը կ'աղաղակեն, լուարտ, լուարտ, այսինքն էլ-աման, էլ-աման» (միակի ըլլալով լուարտին և զիրը հոս պով նշանակուած է)»:

Թ. 73, 23. Արաւանք Էօթն բերդերուն, զբաւում երկրորդ բերդին, սեբրդին բնակիչները կ'աղաղակեն լուարտ, լուարտ, այսինքն, էլ-աման, էլ-աման:

(*) Բանասէլ Ն. Ադոնց Բիւզանդիոնի Հայոց պատմութեան մասնագէտ մին է, քայլ ուրիշ գործով Միսիդիոնի կոչուած Պոպի Ա. ի (867-886) կենսագրութիւնը՝ վերջերս գրի առած է՝ զիր անասլինի:

եւ էմիր Ապտ էլ-Վահապ անոնց կեանքը ազատեց»:

«ԺԳ. 19, 19. Գրաւուեալն երրորդ բերդին: Տեղէնմամբ բերդը կը մտնէ և կը կոտորէ հոն ճակողները: Յոյները կ'ազադակեն, լուարուֆ, լուարուֆ, այսինքն, էլ-աման, էլ-աման, բայց Տեղէնմամբ չընդունեց անոնց խնդրանքը, յարձակեցաւ անոնց վրայ և զլխատեց»:

«ԺԳ. 44, 17. Գրաւուեալն չորրորդ բերդին: «Այն ժամանակ Յոյները գետին փռուեցան և միաձայն ազադակեցին, լուարուֆ, լուարուֆ, այսինքն, էլ-աման, էլ-աման»:

«ԺԳ. 79, 3. Գրաւուեալն երրորդ բերդին: «Կոտորածը թէեւ մեծ եւ փոքր թշնամիներուն մէջ կը տարածուէր, բայց հարուածները փոխուեցան, և Յոյները կ'ազադակէին, լուարուֆ, լուարուֆ, այսինքն, էլ-աման, էլ-աման»:

«ԺԸ. 39, 13. Յրանկ թագաւորը՝ Պաթթալի օգնութեամբ նաւային յաղթութիւն մը կ'ունենայ իր թշնամիին վրայ, որ նոյն պէս ֆրանկ մըն է Պաղովտոս անուն: Այս զինջնոյն զինուորները «երբ տեսան թէ իրենցմէ շատերը սպաննուած են, ուժգնութեամբ կ'ազադակէին, լուարուֆ, լուարուֆ, այսինքն, էլ-աման, էլ-աման, և թողուցին զէնքերին»:

«ԻԲ. 60, 4. Լուլուայի գրաւումը, Պաթթալի և Տեղէնմամբի կողմէն: «Միջնաբերդին մէջ կային 1000 պատրիկներ: Տեղէնմամբ և իր ընկերները անոնցմէ շատերը կոտորեցին և արիւնը առատ կը հոսէր: Առաւօտուն, քաղաքին ժողովուրդը տեսաւ այս կոտորածը, կ'ազադակէր, լուարուֆ, լուարուֆ, այսինքն, էլ-աման, էլ-աման, և էմիրը զադրեցուց կոտորածը»:

«ԼԹ. 4, 2. Պաթթալի կողմէն Քարշանայի գրաւման գէպքը: «Օր մը և գիշեր մը միջնիկ առաւօտ կոտորածը շարունակուեցաւ: Ողջ մնացող Յոյները կ'ազադակէին, լուարուֆ, լուարուֆ, այսինքն, էլ-աման, էլ-աման և թողուցին իրենց զէնքերը»:

(Միակ տեղը ուր լուարուֆին ունի իր փոխուած: Լուարուֆ բառը յիշատակուած է նաեւ ՄԵ. 37, 6. ՄԹ. 37, 4. և այլն, և այլն:

Այս քանի մը օրինակները բաւական են ապացուցանելու թէ բացատրութեան իմաստը տարակուսական չէ: Ստուգիւ ան

համազօր է, շնորհ և զթութիւն բառերուն. եթէ խնդրոյ նիւթ հղող հայերէն բայը կրնայ այս իմաստը ունենալ, տարակուս չկայ թէ բառը հայերէն է, վասն զի ի զուր պիտի ըլլայ ու է ջանապարհութիւն զայն արարեղէնով բացատրելու համար: Այսպէս է M. Canardի ծանօթագրութիւնը: Դիտել պէտք է թէ լուարուֆ բառը ի հարկէ չնշանակիր բոլորովին միևնոյնը, այլ նաեւ «շնորհ»: Canard աւելցնելով իրը համանուն գրութիւն բառը, կը հաստատէ թէ կատարելապէս զիտէ թէ յաղթականին ուղղեալ կոչերը թէ և ստուգաբանօրէն զանազան իմաստներ ունենան, բայց միաձայն նութեամբ պարտեալները կը հայցեն զթութիւն, շնորհ, և ներդառութիւն:

Դիտելի է նաև որ, ըստ կամս, զինուորները կը գործածեն օտար, բայց ընտանի բառ մը, որով կը թախանձեն թըշնամիին:

Պէտք է վարանել լուարուֆ հայերէն նով բացատրելու. նոյն իսկ եթէ հայերէն բառը՝ արարեղէն ԼՈՐԿ, ստուգաբանօրէն չունենայ «շնորհ» իմաստը: Ապահովաբար ԼՈՐԿը լուարուֆն է, այսպէս կ'արտասանուի՝ Ivaruk, չլսեցէք. լսեն բային հըրամայականին յոգնակի երկրորդ գէմքը (եզակին՝ լուր)»:

Արդ բիւզանդական զինուորները շնորհ հայցելով կ'ազադակեն «լսեցէք մեզ», արդեօք բնական չէ՞: Ամէն ազադանք պէտք է սկսիլ այս հրամայականով: Յունական հնագոյն մատենագրութեան մէջ այս մասին կը գտնուի պարագայ մը, որ է Լիլիպանի Ա. Երգին մէջ Բրիսէս քուրմի մի ազօրքը. «Լուր ինձ, արծաթաղեղն, որ ըզբրիսէ շուրջ պահպանես».

(տե՛ս, Թրգմ. Հ. Ա. Բ., էջ 14):

ՄԿՐՏԶ ԱՐԲԵՊԻԱԿ. ԱՂԱՆՈՒՆԻ

